

Л. БЕВЗЕНКО

СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ У ДЗЕРКАЛІ САМООРГАНІЗАЦІЙНОГО МОДЕЛЮВАННЯ

Карколомні соціальні злами, пов'язані з руйнуванням СРСР, внесли серйозні зміни як у політичну карту Східної Європи, так і в зміст багатовекторних соціальних процесів на всьому пострадянському просторі. За визнанням провідних соціологів (як західних, так і колишніх радянських), ці лавиноподібні, приголомшуючі, несподівані, майже революційні події захопили соціологічну науку зненацька. Вона виявилася не забезпеченою адекватними моделями осмислення того, що сталося, і тих процесів, які розгортаються сьогодні. Усе це зумовлює надзвичайну актуальність аналізу соціальних змін, що відбуваються. Здійснювати такий аналіз допомагають синергетичні підходи, вироблені системною динамікою.

Незважаючи на пильну увагу західної політології до Радянського Союзу і всього, що в ньому відбувалося, ніхто із західних радянознавців не прогнозував такого швидкого його розпаду. Переконання, що радянський тоталітаризм міцно пов'язаний із масами і не може бути зруйнований внаслідок внутрішніх зрушень, було дуже поширеним. «Людство ще не раз подумки повертатиметься до цих епохальних подій, намагаючись зрозуміти, як і чому система, яка протягом багатьох десятиліть здавалася непохитною скелею соціальної стійкості та політичної стабільності, розсипалася вщент без прямого втручання іззовні»¹. Відомий соціолог В. Ядов, розмірковуючи у ці кризові для країни часи про предмети і шляхи розвитку світової соціологічної теорії, писав, що вона чекає на ту нову парадигму, яка здатна інтегрувати «макротеоретичний та мікротеоретичний підходи до вивчення цілісності суспільного організму та соціальних процесів»².

Стан нашого суспільства, тобто безперервна системна криза, яка триває вже понад десять років, — наслідок обвалу, для осмислення якого найперше треба шукати теоретичні підходи. Причому важливо зосереджуватися не стільки на процесах збереження порядку, суспільному гомеостазисі, скільки на ситуаціях соціальної нестабільності та кризовості. І тут праці відомих західних соціологів, які дають змогу описувати реалії стабільного західного суспільства, можуть виявитися методологічно непридатними для конкретних умов пострадянських країн. Як показує аналіз низки інтегративних побудов західних соціологів, здійснений російським суспільствознавцем Б. Бродським, суттєві недоліки мають динамічні концепції таких відомих і визнаних соціальних філософів та соціологів, як Хабермас, Бурдье, Гідденс, Луман. У своїх побудовах вони не виходять за межі гомеостатичної динаміки — тобто такої, яка спрямована на репродукцію соціальної реальності та її порядку, а не на їх трансформацію. Тим часом, на думку Б. Бродського, «сучасне російське суспільство ніяк не вкладається у прокрустове ложе рівноважних теоретичних концепцій: різкий злам моделі економічного розвитку, біфуркація політичної та соціостатусної структури одночасно з кардинальними трансформаціями соціальної моралі диктують необхідність критичного аналізу концепцій соціологічного синтезу, які в цілому розглядають «соціальний гомеостазис» і постулюють повільні рівномірні тренди соціальної еволюції»³.

Тож не дивно, що в Росії, як і в Україні, невпинно зростає інтерес до методологічних можливостей нової, стрімкої у своєму розвитку міждисциплінарної науки, відомої під

назвою «синергетика» чи «концепція самоорганізації». Висунуті синергетикою кроссистемні динамічні припущення дають підстави вважати її методологічний апарат адекватним інструментарієм для побудови таких моделей соціальних змін, котрі забезпечать можливість інтерпретувати процеси, що характеризують даний етап української історії. Рівень абстрактності, який зазвичай супроводжує перші спроби таких інтерпретацій, не є неодмінною характеристикою соціосинергетичних моделей, але з огляду на первісну холистичність, цілісність синергетичних побудов, подальше фокусування інтересу на деталях можливе лише за умови безперервного збереження уваги на загальному макросистемному тлі.

Витоки загальних синергетичних поглядів традиційно пов'язують з іменами І. Пригожина, Г. Хакена, М. Ейгена⁴, хоча не лише ці вчені закладали фундамент тієї науки, яка сьогодні утвердилася під назвою «синергетика». Вагомий внесок у її математичне осмислення зробили російські та українські математики — В. Арнольд, О. Шарковський, Д. Хусаїнов та багато інших. Одна з перших у пострадянській науці праць, пов'язаних з філософсько-методологічними осмисленнями синергетичних відкриттів, належить перу українського філософа І. Добронравової⁵.

У величезній кількості синергетичних інтерпретацій соціодинамічних процесів уже проглядається своя структура і течії — як конфронтаційні, так і консенсусні. Тому вибір та артикуляція власної позиції авторами, які звертаються до даної теми, необхідні для того, щоб реальна опора на методологічні можливості теорії самоорганізації не загубилася за звичайною синергетичною риторикою. Адже це, крім усього іншого, може призвести до дискредитації ідей синергетики, яка і без того має ще не досить міцні позиції у сфері соціології. У цьому плані видається необхідним якомога цілісніше використання всього корпусу синергетичних понять, їх послідовна адаптація до потреб соціального пізнання і відмежування тієї соціальної проблематики, де синергетичні образи справді є затребуваними, від тих сфер, де таке понятійне оновлення може бути швидше даниною моді, ніж відгуком на реальну пізнавальну потребу.

Велика кількість соціосинергетичних підходів зумовлена відмінністю в уявленнях про припустимість перенесення загальних синергетичних законів на соціальну проблематику, точніше — про міру припустимості такого перенесення. Для одних адептів соціосинергетичного напрямку твердження про спільність синергетичних законів для систем різної природи — хімічної, фізичної, біологічної, соціальної — є тим початковим посиленням, від якого вони відштовхуються у своїх соціальних екстраполяціях теорії самоорганізації. Водночас для інших визначальним стає той факт, що елементом соціальної системи є людина, здатна до мислення, цілеспрямованя, аналізу та проектування, і це стає підставою для розрізнення організаційних та самоорганізаційних механізмів у процесах соціальної зміни. Наприклад, Г. Рузавін, котрий представляє саме таку точку зору, пише: «Принципова відмінність соціальних систем від природних полягає, передусім, у тому, що в них самоорганізація доповнюється організацією, оскільки в суспільстві діють люди, наділені свідомістю, які ставлять перед собою певну мету, керуючись мотивами своєї поведінки та ціннісними орієнтаціями. Тому взаємодія організації та самоорганізації, випадкового та необхідного становить основу розвитку соціальних систем»⁶. Того ж погляду дотримується І. Пригожин, вважаючи, що «різниця між біологічною та соціальною еволюціями полягає у тому, що суспільства можуть поводитися цілеспрямовано. Ми здатні у певних рамках обирати свій шлях еволюції»⁷. Безумовно, цей вибір обмежений, і зрозуміти міру такої обмеженості може допомогти виокремлення та уважніший розгляд тих феноменів соціальної динаміки, які породжуються її самоорганізаційною складовою.

Таким чином, в основі наших побудов лежить упевненість у тому, що, на відміну від систем будь-якої іншої природи, у випадку соціальних систем ми не можемо стверджувати, що вся соціотрансформаційна феноменологія може бути вичерпно описана дією механізмів соціальної самоорганізації. Обидва ці механізми — самоорганізаційний та організаційний — повинні розглядатися як такі, що мають різну соціальну природу, і лише їх непросте накладання дає загальну результуючу картину соціальних змін. Акцентуючи увагу на самоорганізаційній складовій соціальної динаміки, слід пам'ятати, що це тільки один вектор соціальних змін, який може посилюватися чи, навпаки, послаблюватися організаційним вектором. При цьому організаційний аспект виступає у певному розумінні зовнішнім стосовно самоорганізаційного. Оскільки самоорганізація являє собою процес, який має силу природного, закладеного в глибинних властивостях самого середовища, де відбувається це явище, то можна стверджувати, що вона зрештою рано чи пізно виходить на домінуючі позиції, однак ситуативне співвідношення організації та самоорганізації може бути різним.

Яка ж природа самоорганізаційних механізмів виникнення соціального порядку? Згідно із загальними синергетичними положеннями, самоорганізаційний порядок — це порядок, який виникає у точках кризи (точках біфуркації) системи і є результатом спонтанного, неузгодженого зростання радіуса скорельованості дій (рухів) її елементів. Суттєвою для описуваних синергетикою нелінійних динамічних процесів є та варіативність можливостей майбутніх упорядкованостей (траєкторій руху системи), яка відкривається в точці біфуркації. Така варіативність не розглядалася раніше в теоріях, котрі спираються переважно на лінійні схеми аналізу і не відступають від принципів детермінізму. Лінійний детермінізм у точках біфуркації порушується, так само, як і принцип казуальності (а значить, однозначної передбачуваності та прогнозованості), оскільки вибір одного з кількох можливих варіантів розвитку системи не зумовлений її попередніми станами, а пов'язаний з дією малої флуктуації, яка не може впливати на системні зміни у стабільні періоди, але виявляється значимою на гребені біфуркаційної системної нестійкості.

У випадку, коли йдеться про соціальне середовище, самоорганізація — це соціальні спільноти, об'єднання, асоціації, які спонтанно, неузгоджено виникають у точці біфуркації і приналежність до яких обмежує ступінь свободи індивіда. Але при цьому таке обмеження часто навіть не усвідомлюється, сприймається як природне. Його визнають добровільно, і це забезпечує самозбереження ладу, що виник у такий спосіб, до наступної точки біфуркації.

Здійснення реконструкції конденсатів соціальної упорядкованості (так званих соціальних атрактивностей), які виникають самоорганізаційно, дало змогу зробити висновок, що на соціальній поверхні самоорганізація виявляє себе у вигляді стихії натовпу (певний різновид соціальної турбулентності), а також соціальних спільнот, інтегрованих єдиним ігровим чи міфологічним простором ⁸.

В основі процедури такої реконструкції лежало апіорне припущення, що оскільки у соціальному середовищі є самоорганізаційні процеси, то й соціальні структури, які виникають у результаті їх дії, повинні мати всі характеристики, притаманні атрактивним структурам, котрі самоорганізаційно виникають у середовищах будь-якої іншої природи. Йдеться про такі властивості, як локальна упорядкованість (до того ж упорядкованість більша, ніж у навколишньому просторі), здатність до самодобудови за рахунок притягування до себе нових елементів, а також до самовідновлення в ситуації насильницького руйнування, іманентність середовищу виникнення, його властивостям, спонтанний, нетелеологічний характер виникнення ⁹.

Якщо організаційні механізми соціального структурування спираються на такі властивості психіки, як свідомість, раціональність, цілеспрямованість, здатність до проектування, формально-логічного мислення, послідовних та логічно обґрунтованих дій, то для соціальної самоорганізації потрібні інші можливості людської психіки. Їх звичайно визначають як несвідоме. Це те, що керує нашими вчинками неявно, використовуючи для цього почуття, переживання, емоції, помилки, спонтанні спалахи бажань.

У логіці запропонованих побудов погляд на міф, на гру як на певну архаїку видається неправомірним. Це потужний і безперервно діючий механізм самоорганізаційного виникнення соціального порядку, який набуває особливої сили в моменти різких соціальних зламів. Основа майбутнього нового порядку виникає у точках біфуркації не як результат дії тих чи інших соціальних реформаторів, а внаслідок активізації атрактивної сили можливих міфологічних пояснень світу, закладених у колективному несвідомому даного соціального середовища. А згодом вона закріплюється в організаційно фіксованих форматах. Що ж до свідомого реформування, то воно може бути успішним лише в разі узгодженості із самоорганізаційною соціальною тектонікою.

Міфологію в даному разі ми розуміємо не як сукупність сакральних міфів, а як певний спосіб моделювати події соціального світу і відповідно до цієї моделі вибудовувати свої поведінкові акти та формувати соціальні уподобання. У цьому випадку практично зникає необхідність розрізняти міфологію та ідеологію, оскільки ідеологія, для якої вдало дібрано міфологічну оболонку, цілком може стати підставою самоорганізаційного структурування суспільства. Важлива умова такого структурування — резонування з іманентно властивими даному соціальному середовищу потенційно існуючими міфологічними побудовами. Соціоперетворювальну силу в точках біфуркації набувають різного роду міфи, які мають характер певних проектів порятунку, проектів зміни існуючої ситуації. Вони не спираються на послідовність раціональних аргументів, а явно чи не явно апелюють до того, що дослідники називають сподіванням на диво, ефектом «чарівного помічника».

Питання про фактори, які впливають на ситуативне співвідношення організаційної та самоорганізаційної складових у процесах соціального структурування, є надзвичайно цікавим. Щоб відповісти на нього, доведеться вдатися до інших понять синергетичної теорії — таких, як ентропія, однорідність, хаос, нерівноважність, детермінований хаос. Розглядаючи ці процеси у соціокультурній площині, можна сказати, що для історично більш ранніх форм організації (у значенні організованості) соціального життя характерне домінування самоорганізаційної складової (саме завдяки цьому самоорганізаційні прояви соціальної динаміки часто відносять до архаїчних явищ). До речі, східні культури можна вважати значно більш самоорганізаційними, ніж західні. У ситуаціях кризи (точках системної біфуркації) самоорганізаційні механізми формування соціального порядку відіграють вирішальну роль. І це справедливо як для всіх історичних періодів, так і для різних культурних ареалів.

Особливо варто підкреслити те, що самоорганізація, як і все природне, є явищем безстороннім, «байдужим». Тому не слід чекати, що вона штовхатиме систему однозначно у прогресивному напрямі. Її завдання — створити соціальний порядок у ситуації кризи та хаосу, а буде цей порядок моральним чи кримінальним, від неї не залежить. Це може визначити випадок або людина — шляхом націленого прикладання організаційних зусиль. Але це потребує управлінських прийомів, що радикально відрізняються від тих, які застосовувались у нас у часи, коли самоорганізаційним процесам не надавали великого значення і вони сприймалися тільки як прикрий пережиток минулого, котрий неминуче має зникнути з огляду на прогресивність історичного розвитку.

Спробуємо простежити, як ця самоорганізаційна динаміка виявляла себе в конкретній ситуації українського соціуму. Українські дослідники неодноразово фіксували, що логіка виборів і уподобань наших громадян останнім часом ніяк не вкладається в лінійні раціонально-логічні побудови. (Цій амбівалентності суспільної свідомості присвячені численні роботи Є. Головахи, Н. Паніної, І. Попової¹⁰.) Відомо, що саме логіка міфу наділена амбівалентністю, яка дає змогу поєднати непоєднуване, чекати на неможливе, вірити у nereальне.

Простежимо зміст тих міфів, що латентно структурували наше суспільство останніми роками. Кожна точка біфуркації позначена передусім зміною тих атракторів, до яких притягується система. У контексті нашої теми — зміною соціальних міфів, котрі зумовлюють структурування суспільства на самоорганізаційному рівні. Звичайно, кожен окремих соціальний зріз передбачає власну структуруючу міфологію і свої локальні точки біфуркації. У цьому зв'язку можна говорити про особистісний, родинний, поселенський, корпоративний міфи тощо. Ми розглянемо лише макрорівневі міфологічні структури, що задають найзагальніші соціодиференціюючі самоорганізаційні потоки.

У тій точці біфуркації, яка відповідала розпаду СРСР, визначилися і тривалий час неявно структурували українське суспільство два основні міфологічні утворення, котрі можна позначити як «порятунок на Заході» і «порятунок на Сході». Види соціальної поведінки, продуковані прихильністю до цих двох міфів, можна розрізнити за їх інноваційними та консервативними компонентами і позначити як такі, що тяжіють до лівого чи правого політичного крила. Але це вже детальніший аналіз. Найзагальніша ж характеристика тих міфів та відповідних атрактивностей полягала у зовнішній стосовно України географічній прив'язаності відповідних проектів порятунку. Така міфологія практично не потребувала харизми від українських лідерів, які з цією міфологією асоціювалися.

Найімовірніше, ця харизма мала виявитися у тих географічних широтах, до яких апелював міф. І тому Єльцин та Клінтон мали в очах українців значно більшу харизму, ніж власні політики та претенденти на соціальне реформаторство. Чому саме такі міфологічні утворення виявилися органічними для українського суспільства того періоду? Це питання потребує додаткового розгляду. Але очевидним є те, що відсутність власного активного начала у тих моделях порятунку, які з'явилися на несвідомому рівні, найперше пов'язана з досвідом народу, котрий тривалий час не мав власної державності та відповідних лідерів. Це й зумовлювало особливості того соціального середовища, де такі міфи виникали.

Заданий цією міфологічною розтяжкою соціальний розклад сил зберігався більш-менш сталим до наступної точки соціальної біфуркації, якою став «касетний скандал» і всі пов'язані з ним події. Одразу ж після нього численні аналітики зазначали, що намітилося переструктурування суспільства, наслідком якого в політичному зрізі стало зникнення чіткого поділу на лівих і правих. Це структурування на самоорганізаційному рівні, зумовлене новою міфологічною палітрою, ще чіткіше проступило після парламентських виборів 2002 року, коли народ зміг продемонструвати шляхом голосування свої доти неявні тяжіння. Багато аналітиків схильні трактувати результати виборів як вибір ідеологій. Нам таке трактування здається правильним лише в тому разі, якщо під ідеологією розуміти певну міфологію, а не традиційне ідеологічне віяло, позначуване як комуністична, соціал-демократична, ліберальна, націонал-демократична або якась інша ідеологічна орієнтація. Нам нічого не відомо про опитування, які б з'ясовували міру обізнаності населення з основними ціннісними наповненнями різних ідеологічних напрямів. Та не важко передбачити, що ця обізнаність не надто висока. Говорити ж про наявність в електоральних виборах цілком визначеної (однак міфологічної) логіки, є всі підстави.

Ті два міфологічні утворення, які переструктурували українське суспільство після другої точки біфуркації, можна позначити як месіанський та героїчний міфи. Подібна точка зору висловлювалася відомим політологом Д. Видріним, щоправда, не як коментар до сьогоднішніх подій, а швидше як прогноз на майбутні президентські вибори ¹¹. На нашу думку, є підстави говорити про сьогоднішню самоорганізаційну реальність, а її посилення чи послаблення в майбутньому прогнозувати важко — з огляду на все ту ж неможливість лінійних екстраполяцій для таких складних і нелінійних систем, якими є системи соціальні.

Прикметною рисою цих двох проектів є те, що вони вже не орієнтовані на пошук виходу в чітко визначених географічних координатах за межами нашої країни. Напрямок руху в таких міфах уже ніби відсутній, а надії щодо порятунку покладаються на конкретні історичні фігури, котрі повинні знати, «куди йти, що робити». Не випадково ці вибори були позначені увагою не стільки до ідей та партій, скільки до конкретних лідерів.

Месіанський міф, персоналізований Віктором Ющенком, пов'язаний з хисткою надією (з біблійними паралелями) на те, що можна знайти вихід на зразок «землі обітованої» чи «царства небесного». Головне в цьому міфі — неконфронтаційна позиція стосовно існуючого порядку. Новий шуканий лад виникає ніби в іншому вимірі, без явного руйнування старого, можливо, шляхом його неагресивної трансформації. Імідж Ющенка — моральність, неконфліктність, харизматичність — дали йому змогу з успіхом претендувати на роль сакральної фігури, яка персоніфікує дану міфологію. До того ж виплачені в період його прем'єрства зарплати і пенсії, яких народ не бачив багато років і в можливість одержання яких практично не вірив, стали аналогом дива, яке зміцнювало відповідний імідж Ющенка.

Героїчна міфологія персоналізувалася фігурами Ю. Тимошенко та О. Мороза. Цей міфологічний сюжет передбачає жорсткіше вирішення питання зміни соціального порядку. Герой має перемогти і повернути своєму народові відібрану справедливість. Обидва ці міфи поєднує те, що і Пророка, і Героя знаходять у своїй Вітчизні, а це свідчить про зростання енергетики соціуму, впевненості в собі.

Якими можуть бути прогнози стосовно подальшої соціоструктуруючої потенційності проявлених міфів? Найімовірніше, каскад біфуркацій, який, зазвичай, спостерігається після першого біфуркаційного вибуху, ще не завершився. Якщо це так, то вихід на наступну біфуркаційну точку може відкрити перед нами нову міфологічну палітру, що зумовить самоорганізаційну атрактивність. І лише від сутності самого середовища на той момент залежить те, якими виявляться ці міфи. Прагнучи передбачити їх розвиток, нам залишається вдаватися до історичних аналогій, звернення до яких виправдовується циклічністю самоорганізаційних процесів. У цьому зв'язку спадає на думку висловлювання відомого історика та культуролога В. Скуратівського в його інтерв'ю радіо «Свобода». Воно стосувалося ситуації 1917 р. у Росії, коли причину всіх лих шукали в особистостях князя Львова чи Керенського. Вихід із цієї точки біфуркації у вигляді перемоги комуністичного міфу виявився для всіх несподіваним, проте він на багато десятиліть визначив суспільний лад України.

Втім, цілком можливі зовсім інші аналогії. Наукова рефлексія, пов'язана з трансформаційними етапами соціальної динаміки, передбачає широкий спектр різнорівневих підходів, які різняться між собою як соціопросторовими, так і часовими масштабами, ступенем абстрактності, мірою залучення емпіричних спостережень, прогностичними можливостями. Рівень осмислення соціодинамічних явищ, запропонований у цій статті, слід, швидше за все, віднести до макротеоретичних побудов

з усіма наслідками, які з цього випливають. Звідси — абстрактні концептуальні фігури, використовувані для інтерпретації соціальних трансформацій та динаміки соціальних процесів, відсутність жорсткої прив'язаності до будь-якої емпіричної бази і водночас спроба вибудувати деякі гіпотези (принаймні, прагнення не обминати прогностичні моменти).

Л. Бевзенко

Соціальні зміни у дзеркалі самоорганізаційного моделювання

Резюме

Сучасний етап української суспільної історії, який може бути кваліфікований як стан тривалої кризи, потребує для свого осмислення нових теоретичних поглядів на процеси соціальних змін. Основною вимогою, що висувається до цих концептуалізацій, є їх здатність адекватно моделювати не лише гомеостатичні, а й кризові стани суспільного розвитку. Методологічне підґрунтя для пошуку таких моделей пропонує нова міждисциплінарна наука — синергетика, або теорія самоорганізації.

L. Bevzenko

Social changes reflected
in self-organizational simulations

Summary

The current state of Ukrainian social history, defined as long-term crisis, requires new understanding of social changes theories. The major criterion attributed to these suppositions is their ability to model not only homeostatic societal development, but also to target societal crises. Synergetics, or theory of self-organization, is suggested as a methodological tool for designing such models.

© БЕВЗЕНКО Любов Дмитрівна. Докторант Інституту соціології НАН України (Київ). 2002.

¹ [\[до тексту\]](#) Б у т е н к о А. Особенности крушения тоталитаризма коммунистических цветов // Общественные науки и современность. — 1995. — № 5. — С. 169.

² [\[до тексту\]](#) Я д о в В.А. Размышления о предмете социологии // Социологические исследования. — 1990. — № 2.— С. 15.

³ [\[до тексту\]](#) Б р о д с к и й Б.Е. Эпистемический выбор и социальная структура // Общественные науки и современность. — 1997. — № 6. — С. 98.

⁴ [\[до тексту\]](#) Див.: П р и г о ж и н И., С т е н г е р с И. Порядок из хаоса. Новый диалог человека с природой. — М., 2000; Х а к е н Г. Синергетика. Иерархия неустойчивостей в

самоорганизующихся системах и устройствах. — М., 1985; Э й г е н М. Самоорганизация материи и эволюция биологических макромолекул. — М., 1973.

⁵ [\[до текста\]](#) Див.: Д о б р о н р а в о в а И.С. Становление нелинейного мышления. — К., 1990.

⁶ [\[до текста\]](#) Р у з а в и н Г.И. Самоорганизация и организация в развитии общества // Вопросы философии. — 1995. — № 8. — С. 63.

⁷ [\[до текста\]](#) П р и г о ж и н И. Природа, наука и новая рациональность // Знание, философия и жизнь. — 1991. — № 7. — С. 37.

⁸ [\[до текста\]](#) Див.: Б е в з е н к о Л. Социальная самоорганизация (Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций). — К., 2002.

⁹ [\[до текста\]](#) Б е в з е н к о Л. Самоорганизационная природа феномена игры // Константы. — 1998. — № 2 (9). — С. 68—75.

¹⁰ [\[до текста\]](#) Г о л о в а х а Е.И., П а н и н а Н.В. Социальное безумие. История, теория и современная практика. — К., 1994; Г о л о в а х а Е., П а н и н а Н. Постсоветская деинституализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2001. — № 4. — С. 5—22; П о п о в а И.М. Повседневные идеологии. Как они живут, меняются и исчезают. — К., 2000.

¹¹ [\[до текста\]](#) В ы д р и н Д. Там за горизонтом: заметки политического натуралиста // Зеркало недели. — 2002. — 29 марта. — С. 3.